

Literature Research Quarterly

Vol. 11, No. 4,

Winter 2024

pp. 1-25

Original Article

A comparative study of Utopia in the Poetry of Fadavi Touqan and Zhaleh Esfahani

Zahra Aramesh Mofrad^{1*}, Bahar Seddighi², Ahmadreza heidaryan shahri³

1. PhD Student in Arabic Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

2. Associate Professor in Arabic language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

3. Associate Professor in Arabic language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Received date: 29/10/ 2023

Accepted date: 11/03/2024

Abstract

"Utopia" is a panoramic and tempting portrayal of the world of hopes and aspirations. It is a place where there is no trace of suffering, pain, or illness, symbolizing an ideal reality without flaws. In contemporary poetry, poets often depict utopia in their verses as a means of escaping the worries and melancholy of their time. This article, employing an analytical-comparative approach, after a brief overview of the lives of Fadwa Touqan and Zhaleh Esfahani, examines the conceptual origin of utopia in the poetry of these two female poets, analyzing both their shared elements and differences. The aim of this research is to gain a deeper understanding of the poetry of these two female poets, focusing on the concept of utopia. One of the main findings of this study is that the genesis of utopia in the verses of these two poets lies in the political and economic problems and the collapse of national and ethnic ideals. Utopia in the poetry of these two female poets is manifested in themes such as a return to childhood and memories of the homeland, absolute comfort and peace, and an ideal homeland.

Keywords: Contemporary Arabic poetry; contemporary Persian poetry; utopia; Fadwa Touqan; Zhaleh Esfahani.

* Corresponding Author's E-mail: seddighi@um.ac.ir

1. Research Background

Valuable research has been conducted on the concept of utopia in contemporary Arabic and Persian literature. Among them are articles such as Rajabi and Azar (2018) which analyzes common themes such as attention to nature and rural areas, escaping from oppression and poverty, among others. One of the prominent differences in the concept of utopia in the verses of these two poets is that Nazik Al-Mala'ika's utopia has a social and ethical dimension, while Sohrab Sepehri's utopia is more mystical and ethical. Heydari and Zare (2013) showed that cultural, religious, and geographical affinities have played an important role in the proximity of the views of both poets and that the creation of utopian poetry has been more prevalent during the maturity and perfection of the two poets. Shivamahr (2016) examines the element of utopia in the poetry of five contemporary Persian female poets: Parvin E'tesami, Forugh Farrokhzad, Simin Behbahani, Tahereh Saffarzadeh, and Zhaleh Esfahani, highlighting features such as defending women's rights, educating women, and their justice, among others. Sadeghi, Mousavi, and Aghakhani Bijani (2014) considered ancient patterns, myths, the emergence of the Savior and Mahdism as the most important origins of utopia in the poetry of contemporary Persian poets.

Given that the research conducted in the field of "utopia" in contemporary Arabic literature mainly belongs to the works and writings of Nazik Al-Mala'ika, and the focus of researchers on the works of Zhaleh Esfahani has been very limited, the commonalities found between the works of Fadwa Touqan and Zhaleh Esfahani in various fields, including the concept of "utopia," encouraged the authors to examine the poetry of these two writers from the perspective of comparative literary study.

2. Research Objectives and Questions

The purpose of this research is to gain a deeper understanding of the works of Fadwa Touqan and Zhaleh Esfahani, two female contemporary Arabic and Persian poets, focusing on the concept of "utopia." This article aims to examine the intellectual origins and factors shaping utopia in the poetry of these two poets and portray the characteristics of utopia in their verses.

3. Main Discussion

Utopia is a panoramic and tempting portrayal of the world of hopes and aspirations. It is a place where there is no trace of suffering, pain, or illness, symbolizing an ideal reality without flaws. Taking refuge in imaginary societies, especially in contemporary times, to some extent, provides peace of mind to individuals because the ruling society was able to take everything away from an individual except for the clear or hidden tendency towards change and dreaming. The inclination towards diversity and change in the movements and revolutions of human history was seen as a means of achieving a better life and more freedom, and dreams, which had replaced action, appeared in the literature of future-oriented humanity in the form of the same unbound freedom, equality for all, and liberation from the shackles of compulsory human labor: a world devoid of disease, suffering, old age, and death. In the contemporary era, Iran and the Arab world had similar conditions. In Iran, many people, including artists and poets like Zhaleh Esfahani, were forced to leave their homeland and dwellings due to the black storm of Pahlavi tyranny. The Arab world, too, after World War I, found itself facing colonial powers that had torn apart their homeland and not only denied them independence and freedom but also tarnished their dignity and pride with the stain of colonialism. Political defeat, the collapse of national and ethnic ideals, extreme economic and cultural poverty, and besides, the collapse of internal and mental human values, all had an impact on creating a bewildered and wandering human being in the contemporary era; a human being who saw that his science and civilization had not brought him anywhere. In such conditions of internal collapse, what was supposed to fill the void of lost things could be something dangerous that would lead to further collapse of humanity into the depths of darkness, and practically, in the Arab world, such a collapse occurred in many cases. However, a writer and poet could resort to another manifesto to save himself, and perhaps be a lantern for the drowning ship of the defeated. Hence, the contemporary poet undertook a new effort to search or create a world that would return him to his primordial nature. This world could be the imaginary city or utopia. In contemporary poetry, poets often depict utopia in their poems as a means of escaping the worries and melancholy of their time. This research aims to investigate utopia in the thought and poetry of Fadwa Touqan in Arabic literature and Zhaleh Esfahani in Persian literature and elucidate the characteristics of the ideal city of each

of them. The examination of the verses of both poets reveals that social, political, and familial factors have contributed to the emergence of the concept of utopia in the poetry of these two poets, and utopia in their poetry has manifested in themes such as absolute comfort, homeland and freedom, and a return to childhood and past life.

4. Conclusion

The analysis and examination of the poetry of Fadwa Touqan and Zhaleh Esfahani indicate that the utopia of these two poets reflects societal concerns, political issues, and the sense of displacement from their homeland due to migration or occupation. In the utopia of both poets, similarities such as seeking refuge in imaginary places, depicting their homeland in an idealized form, and seeking solace in sweet memories of the past and childhood are observed. One of the most significant differences in the ideology of utopia in the works of these two female poets is that Zhaleh Esfahani, in her utopian vision, reminisces about her childhood memories. In addition to the prosperous past of her homeland, she recalls fond memories and sweet dreams of childhood. On the other hand, Fadwa Touqan, having experienced the bitterness of childhood and adolescence, focuses solely on the past time of her own land and her utopia lacks a personal aspect. Another difference is that the poems of Fadwa Touqan have a more influential theme of the utopian homeland; because she has been present in her homeland throughout the stages of its occupation, unlike Zhaleh Esfahani who has spent half of her life in exile.

References

- Al-Sheikh, G. (1994). *Fadwa Touqan poetry and commitment*. Dar al-Kotob Al-almiya.
- Arinpour, Y. (1995). *From Nima to our time*. Zovar.
- Bidej, M. (1996). *Festival of sorrow*. Surah Publications.
- Campbell, R. (2009). *Figures of contemporary Arabic literature*. Center for Studies of the Contemporary Arab World.
- Campbell, R. (2009). *Masters of modern Arabic literature*. Markaz al-derasat lel alame al-arabiya al-moaser

- Ghaibi, A. A., & Ahmari, F. (2014). Comparative study of resistance and stability in the poems of Fadwa Touqan and Tahereh Safarzadeh. *Shahid Bahoner Kerman's Persistence Literature Journal*, 7(13), 228-247.
- Goodwin, B. (2001). *The philosophy of Utopia*. Frank Cass.
- Isfahani, Z. (1981). *If I had a thousand pens (Selected poems of Zhaleh Esfahani)*. Heydar Baba Publications.
- Isfahani, Z. (2005). *Collection of poems*. Negah.
- Langroudi, S. (1991). *Analytical history of new poetry*. Center publication.
- Langroudi, Sh. (1991). *Analytical history of new poetry*. Center Publications.
- Mannheim, K. (1979). *Ideology and utopia*. London and Henley.
- More, T. (2002). *More utopia*. Cambridge University Press.
- Nozick, R. (1999). *Anarchy, state, and utopia*. Belknap.
- Rajaei, N. (2012). *Myths of liberation (a psychological analysis of myths in contemporary Arabic poetry)*. Ferdowsi University of Mashhad.
- Sargent, L. T. (1998). *Utopiniasm in Routledge Encyclopedia of philosophy(REP)*. Routledge.
- Sawah, A. F. (2019). *The first curiosity of wisdom (a study in the mythology of Shamath and Middle River)* (Bahar Seddighi & Ahmed Reza Heidaryan Shahri). Jami.
- Seddighi, B., & Heidaryan Shahri, A. R. (2019). *Ishtar songs*. Imam Mehraban Publications.
- Shakir, T. A. F. (2002). *Al-Sira Al-Zatiyyah fi al-adab al arabi (in arabic literature)*. Al-moasesa al-arabiya ledderasat va al-nashr.
- Soltani Kharagi, P. (2012). *The life and works of Zhaleh Esfahani*. Azadmehr.
- Touqan, F. (1978). *Diwan*. Dar al- Audeh.
- Touqan, F. (n.d). *Diwan Fadwa Touqan*.
- Webstre, M. (2012). *Dictionary*. CUP.

بررسی تطبیقی «آرمان‌شهر» در شعر ژاله اصفهانی و فدوی طوقان

زهرا ارامش مفرد^۱، بهار صدیقی^{۲*}، احمد رضا حیدریان شهری^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فردوسی مشهد.

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فردوسی مشهد.

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فردوسی مشهد.

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱

دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۷

چکیده:

آرمان‌شهر دورنمایی است وسوسه‌انگیز از جهان آمال و آرزوها. جایی است که هیچ اثری از رنج و درد و بیماری در آن نیست و نمادی از یک واقعیت آرمانی و بدون کاستی است. در شعر معاصر، شاعران برای رهایی از دغدغه‌ها و دلتنگی‌های زمانه به ترسیم آرمان‌شهر در سروده‌های خود می‌پردازند. جستار حاضر با رویکردی تحلیلی-تطبیقی، پس از گذری کوتاه به زندگانی فدوی طوقان و ژاله اصفهانی، به بررسی خاستگاه پدیداری اندیشه آرمان‌شهر در شعر این دو بانوی شاعر می‌پردازد و وجوه اشتراک و تفاوت آن‌ها را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. هدف از این پژوهش آشنایی بیشتر با اشعار این دو بانوی سراینده با تکیه بر اندیشه آرمان‌شهر است. از مهم‌ترین دستاوردهای این جستار، آن است که منشأ شکل‌گیری آرمان‌شهر در سروده‌های این دو شاعر، مشکلات سیاسی اقتصادی و سقوط آرمان‌های ملی و قومی است و در محورهایی چون بازگشت به دوران کودکی و خاطرات گذشته‌ی سرزمین، آسایش و آرامش مطلق و وطن آرمانی، نمود می‌یابد.

کلید واژه‌ها: شعر معاصر عربی، شعر معاصر فارسی، آرمان‌شهر، فدوی طوقان، ژاله اصفهانی

۱. مقدمه

۱-۱ بیان مسأله

آرمان‌شهر یا مدینه‌ی فاضله معادل واژه‌ی یونانی «اتوپیا» utopia است. این واژه از دو جزء u به معنای «هیچ» و topos به معنای «جا و مکان» ساخته شده و به معنای «ناکجا آباد و لا مکان» است. (webstre, 2012: 730)

آرمان‌شهر کشوری خیالی است که در آن‌جا زندگی مردم کامل و در اوج خوشبختی و رستگاری است. جایی است دست‌نیافتنی که تصویر آن در افق آرزوی آدمی همواره نمونه خیر برین و زیبایی است. آدمی از دیرباز تا کنون، آرزومند دستیابی به جامعه‌ای بوده که در آن خواسته‌هایش را تحقق بخشد و کمال معنوی را با آرامش روحی و بی‌نیازی مادی درآمیزد. از آن هنگام که جامعه انسانی پدید آمده، آدمی در جستجوی آرمان‌شهر بوده است. گاهی آن را به شکل بهشت این جهانی به تصویر کشیده که در گوشه‌ای دورافتاده از جهان خاکی ما بنا شده و به دور از رنج و اندوه و بیماری و... است و گاهی، روزگاری را فریاد آورده که زندگانی اش با طبیعت درآمیخته بوده و در آسایش و آرامش و آزادی به سر می‌برده است. پناه بردن به جامعه‌ای آرمانی در هر زمانی مخصوصاً دوران معاصر، تا حدی به انسان آرامش خاطر می‌بخشد؛ چرا که جامعه حاکم توانست همه چیز فرد را از او بگیرد جز گرایش آشکار یا نهان به تغییر و رؤیایپردازی. گرایش به دیگرگونی و تغییر در خیزش‌ها و انقلاب‌های انسانی تاریخ در راه دستیابی به زندگی بهتر و آزادی بیشتر نمود می‌یافت و رؤیایها که جایگزین کنش، شده بود در ادبیات آینده‌نگر بشر در قالب همان آزادی بی‌چون و چرا و برابری همه سویه و رهایی از چنگال سختی کار اجباری انسان رخ نمود: جا و جهانی به دور از بیماری، رنج، پیری و مرگ. در واقع اساطیر آرمان‌شهری، طرحی شکست‌خورده بود که در گذاره‌های پسین، رؤیایی دور و دراز شد که تنها در آینده، امید برآورده شدن و دستیابی بدان می‌رفت. (سواح، ۱۳۹۹: ۲۶۱)

یکی از بهترین نمودهای دیدگاه‌های مختلف درباره آرمان‌شهر در هر زمان را می‌توان در آثار ادبی آن دوره یافت؛ چرا که ادیبان و شاعران اگر از وضع موجود بنا به هر دلیلی ناراضی باشند، در مواردی به گذشته و خاطرات شیرین آن دوران باز می‌گردند و گاه برای فرار از شرایط فعلی به آینده پناه می‌برند و در خیال خود در جست‌وجوی آرمان‌شهر خویش می‌گردند. در حقیقت هرگاه انسان، وضعیت فعلی را با ایده‌آل ذهنی خویش هم‌تراز نمی‌بیند، دنیای آرمانی خود را در ذهن طبق

خواسته‌هایش بنا می‌نهد. این پژوهش بر آن است که به بررسی آرمان‌شهر در اندیشه و شعر فدوی طوقان در ادب عربی و ژاله اصفهانی در ادب پارسی بپردازد و ویژگی‌های شهر آرمانی هر یک از آن‌ها را بیان نماید.

۲-۱. پیشینه پژوهش

با وجود آنکه تا کنون پژوهش‌های ارزشمندی درباره سروده‌های فدوی طوقان و ژاله اصفهانی از منظرهای مختلف، در ادبیات عربی و فارسی صورت گرفته است ولی نگارندگان به پژوهش مستقلی در باب بررسی تطبیقی «آرمان‌شهر» در اشعار این دو بانوی شاعر دست نیافتند. در میان مقالاتی که به شکل میان‌رشته‌ای به بررسی «آرمان‌شهر» در سروده‌های شاعران پارسی‌گوی و عربی‌سرای معاصر اهتمام نموده‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. «بررسی تطبیقی آرمان‌شهر در اشعار سهراب سپهری و نازک الملائکه» (رجبی و آذر ۱۳۹۷) این پژوهش به بیان درونمایه‌های مشترکی چون گریز از فقر و ظلم و توجه به طبیعت و روستا و... در شعر این دو پرداخته است و نتایج این جستار بیانگر آن است که آرمانشهر نازک الملائکه بیشتر جنبه‌ی ملی، اجتماعی و اخلاقی دارد؛ حال آنکه آرمانشهر سهراب بیشتر رمزگونه، عرفانی و اخلاقی است.

۲. «آرمان‌شهر در اندیشه فروغ فرخزاد و نازک الملائکه» (حیدری و زارع ۱۳۹۲) این پژوهش به بررسی مهم‌ترین دغدغه‌های فروغ و نازک پرداخته است و نتایج پژوهش گویای آن است که قرابت‌های فرهنگی، دینی و جغرافیایی در نزدیک بودن دیدگاه هر دو شاعر نقش مهمی ایفا کرده است و اینکه آفرینش شعرهای آرمانی، بیشتر در زمان پختگی و کمال دو شاعر بوده است.

علاوه بر این مقالات، پژوهش‌های مختصری در مورد «آرمان‌شهر» چه در قالب پایان‌نامه و چه مقاله صورت پذیرفته است؛ با این تفاوت که جنبه تطبیقی نداشته و به طور مستقل در ادبیات فارسی و عربی به صورت جدا، انجام شده است، از جمله:

۱. «آرمان‌شهر در شعر شاعران زن معاصر» (شیوامهر ۱۳۹۵) این پژوهش به بررسی عنصر آرمان‌شهر و دستیابی به چگونگی جهان‌بینی شاعرانه و اجزای آن در اشعار پنج بانوی شعر معاصر فارسی یعنی پروین اعتصامی، فروغ فرخزاد، سیمین بهبهانی، طاهره صفارزاده و ژاله اصفهانی، پرداخته است و نتایج این پژوهش بیانگر این است که آرمان‌شهر این بانوان دارای ویژگی‌هایی مانند دفاع از حقوق زنان، علم‌آموزی برای زنان و عدالت آن‌ها و... است.

۲. مقاله‌ی «بررسی نوستالژی آرمان‌شهر در اشعار شاعران معاصر» (صادقی، موسوی و آقاخانی بیژنی ۱۳۹۳) این پژوهش به بررسی عوامل و ابزار شکل‌گیری ذهن شاعران و چگونگی پناه بردنشان به آرمان‌شهر در ادبیات فارسی پرداخته است و نتیجه حاصل از این پژوهش بیانگر این است که آنچه باعث شکل‌گیری جامعه آرمانی می‌شود، دل‌تنگی‌ها و سختی‌های روزگار است و اینکه مهمترین خاستگاه آرمان‌شهر در شعر شاعران معاصر فارسی را می‌توان کهن الگوها، اساطیر، ظهور منجی و مهدویت، دانست.

این مسأله نیز شایان توجه است که در مورد فدوی طوقان و ژاله اصفهانی و سروده‌های آن دو، پژوهش‌هایی صورت گرفته است از جمله: ۱. «تحلیل و بررسی نوستالژی در اشعار برگزیده فدوی طوقان» (مظفری، جعفری و رستمی ۱۳۹۶) ۲. «بررسی تطبیقی درون‌مایه‌های شعر بشری بستانی و ژاله اصفهانی در دو بعد سیاسی و اجتماعی» (الیاسی، طاهری نیا و امین مقدسی ۱۳۹۸) ۳. «بررسی سروده‌های پایداری در شعر معاصر عربی و فارسی» (خوانش موردپژوهانه چکامه‌های فدوی طوقان و سلمان هراتی) «(حامدی ۱۳۹۵)

نوآوری این جستار از آن جهت است که بیشتر پژوهش‌های انجام شده پیرامون آثار فدوی طوقان مربوط به سیاست، وطن و نمادهای پایداری می‌باشد و به نظر می‌رسد که کاوش‌های صورت گرفته در حوزه «آرمان‌شهر» در ادبیات معاصر عربی بیشتر متعلق به آثار و سروده‌های نازک الملائکه است تا دیگر شاعران. از طرف دیگر تمرکز پژوهشگران بر آثار ژاله اصفهانی، بسیار کم بوده است و نکته حائز اهمیت این پژوهش آن است که اشتراکاتی میان آثار این دو شاعر در حوزه‌های مختلف از جمله اندیشه «آرمان‌شهر» یافت می‌شود که تاکنون از منظر مطالعه تطبیقی ادبیات مورد بررسی قرار نگرفته‌اند.

۳-۱. سؤالات پژوهش

۱. خاستگاه فکری و عوامل شکل‌گیری آرمان‌شهر در شعر این دو شاعر، چیست؟
۲. سیمای آرمان‌شهر در اشعار این دو شاعر در چه موضوعاتی نمود یافته است؟

۴-۱- فرضیه‌های پژوهش

۱. عوامل اجتماعی، سیاسی و خانوادگی باعث شکل‌گیری آرمان‌شهر در شعر این دو شاعر شده است.
۲. سیمای آرمان‌شهر در شعر این دو در موضوعاتی همچون آسایش مطلق، وطن و آزادی و بازگشت به دوران کودکی و زندگی پیشین نمود یافته است.

۵-۱- مبانی نظری

۱-۵-۱. خاستگاه یوتوپیا و ویژگی‌های آن از منظر تامس مور

نشانه‌های آرمان‌خواهی و جست‌وجوی کمال مطلوب از دیرباز بین تمام اقوام بشری وجود داشته است؛ اما یوتوپیا به معنای امروزی آن بعد از رنسانس پدید آمد و تامس مور اولین کسی است که شهری آرمانی را پی‌ریزی می‌کند؛ گرچه که بعد از او نظریه‌پردازان دیگری در این مورد سخن گفتند ولی بنابر باور نگارندگان، همه آن‌ها به نوعی از تامس مور و کتاب مشهور او «یوتوپیا» الهام گرفتند. مهم‌ترین دلیل شهرت تامس مور نسبت به دیگر نظریه‌پردازان این است که او علاوه بر ابداع واژه «یوتوپیا»، معنا و مفهوم آن را از حوزه‌ی فلسفی به گستره مسائل سیاسی کشاند.

«یوتوپیا» نام یکی از کتاب‌های مشهور تامس مور است که مفهوم آن نیز با نام همین کتاب، شناخته شد. در حقیقت از زمانی که تامس مور در قرن ۱۶م اصطلاح یوتوپیا را برای «آرمان‌شهر» ابداع کرد، این اصطلاح به تدریج در حوزه‌های مختلف علوم انسانی راه یافت و باعث شد پژوهش‌های اتوپایی، حوزه تحقیقاتی گسترده‌ای را شامل شود. (Goodwin, 2001:1)

بنا بر نظر تامس مور، «یوتوپیا» بهترین و در واقع تنها جامعه‌ای است که شایسته نام جامعه است. در جاهای دیگر که از خیر همگانی سخن می‌رود، هر کسی در پی خیر خویش است؛ اما در یوتوپیا اینگونه نیست. در هر جای دیگری، اگرچه دولت ثروتمند باشد، ولی اغلب مردم می‌دانند که اگر نگران جان خویش نباشند، از گرسنگی خواهند مرد و به همین خاطر مجبورند که به جای پاییدن دیگران، به فکر خود باشند؛ حال آنکه در یوتوپیا همه چیز از آن همگان است و هیچ کس از هیچ چیزی برای بهره‌گیری شخصی محروم نخواهد بود. در میان ایشان هیچ کس تهیدست و در غم نان نیست. هنگامی که هیچ کس مالک هیچ چیز نباشد و همه چیز در اختیار همگان باشد، همه ثروتمندند. کدام ثروت بهتر از زندگی شادمانه و فارغ‌بال، بری از همه نگرانی‌ها و... است؟

در آن‌جا اسباب زندگی و شادکامی همه فراهم است. (More, 2002: 152) صلح، آرامش، رفاه، وطن آرمانی، پناه بردن به مکان‌های خیالی و... از دیگر ویژگی‌های آرمان‌شهر است. بنابر باور نگارندگان آرمان‌شهر در شرایط کنونی همیشه به منزله جامعه‌ای ایده‌آل و کامل نیست؛ بلکه می‌تواند به منزله ایده‌ای تلقی شود که بیشتر مردم از آن راضی باشند. به بیان دیگر چه‌بسا که آن جامعه آرمانی در بهترین وضعیت ممکن نباشد اما وضعیت آن به مراتب بهتر از شرایط ناقص فعلی و ماندن در آن است.

۲-۵-۱. آرمان‌شهر فردی:

دل‌بستگی‌ها، آرزوها، گرایش‌های طبیعی، خواسته‌های معنوی، نوع زندگی دلخواه و خوی انسان‌ها با هم تفاوت دارد. ارزش‌هایشان با هم فرق می‌کند و نیز اهمیتی که برای ارزش‌های مشترک خود قائل هستند، با هم تفاوت دارد. به عنوان مثال، بعضی کوهستان‌ها را دوست دارند و بعضی دشت و بیابان، کنار دریا، شهر بزرگ یا شهر کوچک را. هیچ دلیلی وجود ندارد که تصور شود یک اجتماع خاص برای همه انسان‌ها اجتماع آرمانی خواهد بود. بنابراین جامعه آرمانی هر شخص با دیگری دارای تفاوت اساسی است و بنابر قول رابرت نوزیک که فکر کنیم یک اجتماع هست که برای همه انسان‌ها جامعه آرمانی خواهد بود و دلیل‌های زیادی برای این موضوع وجود دارد از جمله: ۱. برای هر کس یک نوع زندگی وجود دارد که از لحاظ عینی برای او بهترین نوع است. ۲. انسان‌ها با هم فرق دارند و به همین خاطر یک نوع زندگی که از لحاظ عینی برای همه آن‌ها بهترین باشد، وجود ندارد. (Nozick, 1999: 309-310) رابرت نوزیک می‌گوید: «بهترین جهان ممکن برای من بهترین جهان ممکن برای تو نخواهد بود. از میان تمام جهان‌هایی که من می‌توانم در خیال خویش تصور کنم، آنی که من بیش از هر جای دیگر دوست می‌داشتم در آن زندگی کنم؛ درست همانی نخواهد بود که تو برمی‌گزیدی. اما نکته حائز اهمیت این است که آرمان‌شهر باید بهترین دنیای تصور شدنی برای تک‌تک ما باشد.» (same: 298) اما با وجود این تفاوت‌های فردی که بین همه انسان‌ها وجود دارد، یک وجه اشتراک مهم میان آن‌ها یافت می‌شود و آن هم این است که ویژگی‌هایی که برای آرمان‌شهر برشمرده می‌شود، چنان شوق‌انگیز و زیبا است که کمتر کسی هوس رفتن به آن‌جا را نمی‌کند.

نکته حائز اهمیت آن است که طراحان این اجتماع‌های آرمانی به جای تلاش برای برآوردن آمال و آرزوهای خود در جهان موجود و تحقق عینی آن‌ها، می‌کوشند در رؤیاهای خود به این آرزوها برسند و با خیال‌پردازی آلام و دردهای خود را تسکین دهند. (sargent, 1998: 16) در حقیقت هرگاه خیال در واقعیت بیرونی موجود ارضا نشود، در مکان‌ها و دوره‌هایی پناه می‌جوید که بر پایه آرزو بنا شده‌اند. اسطوره‌ها، افسانه‌های پریان، وعده‌های آن جهانی ادیان، سفرنامه‌های تخیلی، خیال‌پردازی‌های بشر دوستانه همواره جلوه‌های تغییر شکل‌یافته‌ای بوده‌اند از آنچه زندگی واقعی فاقد آن بود. (Mannheim, 1979: 184) بنابراین می‌توان اینگونه ادعان داشت که دو اصل مطرح در اندیشه «آرمان‌شهر» گریز از واقعیت موجود و سفر بر روی بال‌های خیال است؛ چرا که تنها در خیال می‌توان به تصویرگری جامعه‌ای سعادت‌مند و کامل پرداخت که همگان از آن راضی و خشنود باشند. در حقیقت آرمان‌شهر واکنش ذهن ناآرام و عصیانگر نویسنده در برابر ناملایمات و ناروایی‌های روزگارش است.

۲. محورهای اصلی پژوهش

۲-۱. گذری بر زندگی و شعر ژاله اصفهانی و فدوی طوقان

۲-۱-۱. نگاهی به زندگی و شعر ژاله اصفهانی

ژاله اصفهانی در سال ۱۳۰۰ در اصفهان متولد شد. نام اصلی وی «اطل» است. نام «ژاله» به عنوان تخلص برای اولین شعری که در ۱۳ سالگی سروده شده بود؛ به ثبت رسید. (سلطانی، ۱۳۹۱: ۴۶-۴۵) او در سال ۱۳۲۲ در اصفهان در انستیتوی زبان با یک افسر نیروی هوایی به نام «شمس الدین بدیع» آشنا شد و آنچه هر دوی آن‌ها را به هم نزدیک کرد، ایران و آزادی آن بود، بنابراین آن‌ها با هم ازدواج کردند و به تهران رفتند. او با محیط فرهنگی و ادبی تهران بیشتر آشنا شد و در همین هنگام نزد پدر همسرش به یادگیری زبان عربی پرداخت. این سال‌ها مصادف با وقایع آذربایجان بود و همسر ژاله و گروه دیگری از افسران روانه آذربایجان شدند؛ وی از ژاله خواست که به تبریز نقل مکان کند تا به تحصیل در دانشگاه تبریز بپردازد. پس از ورود به تبریز او با آشوب ناگهانی شهر که ناشی از هجوم ارتش و قوای مرکز و فرار سران فرقه دموکرات بود، مواجه شد و پس از اقامتی کوتاه به همراه سایر افسران حزب توده و خانواده‌هایشان راهی آن سوی مرز شدند. این پایان زندگی ژاله

اصفهانی در ایران بود. (همان: ۵۰-۴۹) وی پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۹ به ایران بازگشت اما دوباره مجبور شد به لندن مهاجرت کند. به دلیل روح اشعارش به «شاعر امید» معروف بود. ژاله اصفهانی دوازده مجموعه‌ی شعری منتشر کرد: گل‌های خودرو (در تهران)، زنده‌رود (مسکو)، کشتی کبود (تاجیکستان)، نقش جهان (مسکو)، اگر هزار قلم داشتم (تهران)، البرز بی شکست (لندن)، ای باد شرطه (لندن)، خروش خاموشی (سوئد)، سرود جنگل (لندن)، ترنم پرواز (لندن) و موج در موج (تهران). (اصفهانی، ۱۳۸۴: ۶۹۸-۶۹۵)

۲-۱-۲. نگاهی به زندگی و شعر فدوی طوقان

فدوی طوقان در سال ۱۹۱۷ در نابلس چشم به جهان گشود و در خانواده‌ای ادیب و وطن‌دوست رشد یافت. (الشیخ، ۱۹۹۴: ۱۲) او در خانواده‌ای پرورش یافت که نظارت شدیدی بر اوضاع آن حاکم بود؛ خانواده‌ای که زن در چهاردیواری آن زندانی و از هر آزادی به دور بود. (کامل، ۱۴۳۱: ۸۴۸) او تحصیلات ابتدایی خود را در زادگاهش به پایان رساند ولی پس از آن بنابر دلایلی نتوانست به مدرسه برود؛ بنابراین زیر نظر برادرش ابراهیم شعر و ادبیات را فرا گرفت. وی برای ادامه تحصیلات به انگلستان رفت. (شاکر، ۲۰۰۲: ۱۰۷)

او سرودن شعر را با گرایش رمانتیک و در اوزان سنتی آغاز کرد و در این زمینه شهرتی همچون شهرت نازک الملائکه در عراق دارد. (بیدج، ۱۳۷۵: ۱۳) او پس از آشنایی با شاعران ادب مهجر و گروه آپولو، استواری و سختی گونه کلاسیک را با ساختار پیشرفته شعر نو درآمیخت تا توان نوپردازی آگاهانه‌ی خویش را بدون آسیب‌زدن به زیبایی و دل‌انگیزی شعر، پدیدار سازد. (صدیقی و حیدریان شهری، ۱۳۹۹: ۴۲) وی درباره فلسطین و در حوزه میهن‌پرستی، اشعار بی‌نظیری سروده است. گرچه فدوی طوقان در این مرحله به واقع‌گرایی نزدیک می‌شود اما با این حال او لطیف‌ترین سروده‌ها را درباره مسائل حزن‌انگیز آوارگان فلسطینی عرضه کرده است. (شیخ، ۱۹۹۴: ۹۸)

از مهم‌ترین آثار او، می‌توان به «علی قمه الدنیا وحیداً، أُمَام باب المغلق، رحلة جبلیه رحلة صعبه و اللیل و الفرسان» اشاره نمود.

۲-۲. خاستگاه پدیداری اندیشه «آرمان‌شهر» در شعر ژاله اصفهانی و فدوی طوقان

۲-۲-۱. عوامل اجتماعی

عوامل اجتماعی یکی از علل پیدایش اندیشه «آرمان‌شهر» است؛ اسباب و انگیزه‌های پیدایش آرمان‌شهر، گاه ممکن است فردی باشد و گاه ممکن است به محیط و انگیزه‌های نهفته در آن مربوط باشد. پرداختن به مسائل اجتماعی در کنار مسائل سیاسی، از درون مایه‌های شعری شاعران دوره‌ی معاصر می‌باشد که بستر ساز آرمان‌پردازی در اشعار آن‌ها می‌گردد. به بیان دیگر، شاعران این دوره همان‌طور که از درد و رنج‌های خود سخن می‌گویند، به بیان مسائل اجتماعی و مصیبت‌های پیرامون خود می‌پردازند.

۲-۲-۲. مشکلات سیاسی و اقتصادی

۲-۲-۲-۱. مشکلات سیاسی و اقتصادی در ایران

سرآغاز شعر نو در ایران به جنبش مشروطیت برمی‌گردد؛ جنبشی که نتیجه آشنایی ایرانیان با فرهنگ اروپا، مفهوم آزادی و حقوق مدنی انسان‌ها بود. جنبش مشروطیت با به سلطنت رسیدن رضا خان به پایان می‌رسد. رضاشاه شانزده سال بر ایران حکومت می‌کند. در این دوره هرگونه حرکت و شور و شوق خلاف میل وی ناپود می‌شود. آزادی‌های سیاسی از بین می‌رود؛ تجددخواهی و نوگرایی مطابق اهداف او سمت‌وسو می‌یابد و شعر نو که در بحبویه جنبش مشروطه با تلاش چند تن نوپرداز به جریان افتاده بود در فضایی خفقان‌آور تقریباً خشک می‌شود. (لنگرودی، ۱۳۷۰: ۲) از سوی دیگر، در سال ۱۳۲۰ که متفقین وارد ایران شدند، اقتصاد ضعیف ایران آشفته‌تر و ضعیف‌تر شد. (همان: ۲۲۰) با توجه به این شرایط بسیاری از مردم از جمله شاعران و هنرمندان ایرانی به خاطر گردباد سیاه استبداد پهلوی مجبور به ترک وطن و آشیانه خویش شدند.

مردم ایران پس از بیست و چند سال مبارزه دائم و کشته و مجروح شدن عده‌ای بی‌شمار، اعدام بسیاری از رهبران، شکست قیام‌های تبریز و گیلان و جنوب و نبود سازمان و حزبی قدرتمند، خسته و ناامید از ادامه مبارزه، دل‌آزرده از آشفتگی ملال‌آور روزمره، در جستجوی منجی برآمدند. (همان: ۱۶۰) در این میان شاعران و صاحبان ادب، با به تصویر کشیدن آرمان‌شهر در سروده‌هایشان، گویی از درد و رنج خود رهایی می‌یافتند و می‌توانستند از اندوه این مشکلات تا حدی، رهایی یابند.

و از سوی دیگر به مردم زمانه خود امید بدهند.

۲-۲-۲-۲- مشکلات سیاسی و اقتصادی در جهان عرب

قبل از جنگ جهانی اول، دنیای عرب بخشی از امپراطوری عثمانی بود که دولت‌های استعماری غرب چشم طمع به تجزیه آن دوخته بودند و عاقبت هم ملت عرب به دام مکر استعمار غرب افتاد که نوید آزادی از استبداد عثمانی و تشکیل دولت مستقل عربی را می‌داد؛ اما در واقع در صدد تجزیه دولت عثمانی و تشکیل دولت‌های کوچک و ناتوان عربی تحت قیمومیت دول استعماری غرب و از همه مهم‌تر تشکیل دولت یهود در فلسطین بود. ملت عرب در این دام گرفتار شد و عملاً در سقوط دولت عثمانی و تجزیه سرزمین‌های تحت سلطه این دولت مشارکت نمود، ولی بعد از جنگ جهانی اول و افشای مفاد قراردادهای یاد شده، در برابر دولت‌های استعمارگری قرار گرفت که وطنش را پاره پاره کرده بودند و نه تنها از استقلال و آزادی به او سهمی نداده بودند؛ بلکه حتی عزت و سربلندی او را با ننگ قیمومیت لکه دار کرده بودند. (رجایی، ۱۳۸۱: ۴۲-۴۱)

شکست سیاسی، سقوط آرمان‌های ملی و قومی، فقر شدید اقتصادی و فرهنگی، فساد گسترده اجتماعی و اخلاقی، و در کنار اینها فروپاشی ارزش‌های درونی و ذهنی انسان، همه در ساختن انسانی حیران و سرگردان، تأثیر داشت؛ انسانی که می‌دید علم و تمدن او را به جایی نرسانده، در چنین شرایط سقوط درونی، آن چیزی که باید خلأ چیزهای پر باد رفته را پر کند، می‌تواند چیز خطرناکی باشد که به سقوط بیشتر انسان در ژرفای ظلمات بینجامد و عملاً در جهان عرب وقوع چنین سقوطی در موارد بسیاری رخ داد. اما ادیب و شاعر می‌توانست به دستاویز دیگری بیاویزد تا خود را برهاند و شاید فانوسی فراروی کشتی شکستگان در حال غرق باشد. از این رو شاعر معاصر تلاشی نو را از سر گرفت تا جهانی را جست‌وجو یا خلق کند که او را به طبیعت اولیه‌اش برگرداند. (همان: ۴۳) این جهان می‌تواند مدینه فاضله خیالی یا همان آرمان‌شهر باشد. جایی برای فرار از واقعیت‌های دردناک جامعه که شاعر برای رهایی از آن‌ها، بدانجا پناه می‌برد.

۳-۲. سیمای آرمان‌شهر در شعر ژاله اصفهانی و فدوی طوقان

۱-۳-۲. آسایش و آرامش مطلق

آدمی از گذشته تاکنون آرزوها و آمالی داشته که بتواند در بهترین وضعیت و شرایط ممکن به زندگی مطلوب دست یابد و تمام این آرزوها را در «آرمان‌شهر» خویش تصور می‌کرده است. دستیابی به آسایش و آرامش یکی از آرزوهای دیرینه انسان بوده است و در شرایطی که انسان نتواند به این آرامش دست یابد؛ آن را در ذهن خویش تصور می‌کند و چه بسا که اینگونه به آرامش خاطر نسبی برسد. عنوان برخی از سروده‌های ژاله اصفهانی از جمله «جهان بهتر» نشان از گرایش وی به آرمان-شهر و رسیدن به این بهشت زمینی دارد. وی در این سروده آرزوی خویش را برای جهانی برتر، اینگونه به تصویر کشیده:

اگر پرسند از من زندگانی چیست، خواهم گفت/ همیشه جستجو کردن/ جهان بهتری را آرزو کردن/ من از هر وقت دیگر بیشتر امروز هشیارم/ به بیداری پر از اندیشه‌ام/ در خواب بیدارم/ زمین را قدر می‌دانم/...

وی در ادامه این سروده از اوضاع و شرایط عادی و زندگی روزمره بشر ابراز خستگی و دلگیری می‌کند و در جستجوی مکانی بی‌کران و آرمانی می‌باشد؛ جایی که سراسر آرامش و راحتی باشد و از قتل و قربانی و جنگ خبری نباشد: دلم می‌گیرد از خانه/ دلم می‌گیرد از افکار آسوده/ و از گفتار طوطی‌وار بیهوده/ دلم می‌گیرد از اخبار روزانه/ گر از بازار گرم و جنگ سرد این و آن باشد/ نه از راز شکوفایی نیروهای انسانی/ فضای باز می‌خواهم/ که همچون آسمان‌ها بیکران باشد/ و دنیایی که از انسان نخواهد قتل و قربانی... (همان: ۱۵۷-۱۵۶)

ژاله اصفهانی در سروده «من و دریا» به ترسیم شهری رؤیایی و به دور از هر گونه فقر و دشمنی پرداخته است و بر این باور است که اگر آدمی به این بهشت زمینی دست یابد، خوشبخت جاویدان می‌شود:

من و دریای توفان‌زا/ که در ژرفای آن شهری است نو آئین و رؤیایی/ به آنجا گر رسد انسان/ شود خوشبخت جاویدان/ کسی آنجا نمی‌گیرد/ کسی آنجا ندارد بیم/ نه از فقر و نه از دژخیم/ نه زندان هست و زندانبان/ نه انسان دشمن انسان/ عجب شهر تماشایی /...
شناگر نیستم افسوس/ غواصی نمی‌دانم/ دل مشتاقم اما تشنه آن شهر دریایی است/ چه سازم

با دل عاصی؟ نمی‌دانم (اصفهانی، ۱۳۸۴: ۳۴)

این سروده، بارزترین جلوه تفکر آرمان‌شهری اصفهانی است؛ گویا شاعر از دلتنگی‌های بسیار و از فضای کسالت‌بار میان مردم و جامعه‌اش، به ستوه آمده و در جستجوی شهری رؤیایی در پس دریاهاست؛ دریایی که نماد رحمت و آرامش مطلق است. به بیان دیگر شهر آرمانی شاعر در ژرفای دریا می‌باشد. (دریا، یکی از نمادهای آرمانی می‌باشد که اغلب، در ذهن شاعران آرمان‌خواه وجود دارد) او در ادامه همین سروده حاضر است برای رسیدن و دیدن آن شهر رؤیایی جانفشانی کند ولی عمری را با حسرت به سر نبرد:

مگر یک لحظه جانبازی و یکدم جان بدر بردن/ نباشد بهتر از یک عمر با حسرت بسر بردن؟/ و تا خورشید و آب و آسمان باشد/ زند بر آب و آتش خویش را بیش از توانایی/ برای دیدن آن شهر رؤیایی (همان: ۳۵)

در سروده‌ای دیگر تحت عنوان «درخت دوستی» وی آرزوی جامعه‌ای را دارد که در آن هیچ خبری از جنگ و ستیز و ظلم نباشد و جهان سراسر صلح و دوستی باشد:

نوبت آن شد که انسان در امان از جنگ ماند/ جنگ تنها یک لغت در صحنه فرهنگ ماند/ وقت آن آمد که صلح و دوستی پیروز باشد/ من نگویم صلح با ظلم و اسارت/ آنکه سازد با ستمکاران کجا بهروز باشد؟ (همان: ۱۸۵)

مفهوم صلح یکی از مؤلفه‌های اساسی آرمان‌شهر است و یک آرمان جهانی تلقی می‌شود. اصفهانی در ابیات فوق، خواهان شرایطی آرام، بی دغدغه و به دور از هرگونه کشمکش و ستیز است. اما آرمان آسایش و رفاه در برخی چکامه‌های فدوی طوقان، به گونه‌ای نمود یافته که گویا جنبه فردی و شخصی دارد، حال آنکه روشن است که فدوی طوقان بیش از هر چیز دیگری، دغدغه وطن و هم‌میهنانش را داشته است گرچه که این سروده‌ها در قالب گفتگویی شخصی و دونفره نمود می‌یابد. او در سروده «ساعة فی الجزيرة» جامعه‌ی آرمانی خویش را به خوبی ترسیم کرده است:

بَعِيدَانِ نَحْنُ هُنَا فِي الْجَزِيرَةِ وَ نَافُورَةُ الْمَاءِ تَنْثُرُ فِضَّةً/ هُنَا يَا رَفِيقَ حَيَاتِي أَنَا وَ أَنْتَ أَمَامِي، أَمَامِي هُنَا، وَ هَذَا الْمَكَانُ يَلْفُ الْغَرَامُ سَمَاءَ وَ أَرْضَهُ وَ هَذَا الْأَمَانُ وَ هَذَا الرِّضَى، كُلُّ هَذَا لَنَا/ هُنَا نَحْنُ، هَذِي يَدِي فِي يَدِيكَ وَ نَارُ الْحَيَاةِ تَدْبُ وَ تَسْرِبُ مِنْكَ إِلَيَّ وَ مِنِّي إِلَيْكَ..... (طوقان، د.ت: ۱۰۶)

این چکامه، ویژگی‌های خاص آرمان‌شهر فدوی طوقان را به خوبی ترسیم می‌نماید؛ ویژگی‌هایی

همچون عشق و محبت، امنیت و آرامش. گویا شاعر با پناه بردن به عالم شعر و سخن گفتن از آرمان شهرش، به مردم سرزمینش که دچار فقر و فلاکت و ... هستند، بشارت روزی را می‌دهد که همه این مصائب و سختی‌ها، به پایان می‌رسد و امنیت و آرامش، نصیب هم‌وطنانش می‌گردد.

در سروده‌ای دیگر تحت عنوان «کُلِّمَ نَادِیْتَنی»، شاعر به ترسیم جهانی رؤیایی با سایه‌ای صورتی و شبی اسطوره‌ای می‌پردازد، جهانی که تمام زیبایی‌ها در آن یافت می‌شود:

۱. یا حَبِیْبِی کُلِّمَ نَادِیْتَنی / هَاتِفًا عَبْرَ الْمَسَافَاتِ: تَعَالَى / عَبَقْتُ فِی خَاطِرِی یَا جَنَّتِی / جَنَّةٌ وَ اَهْلُ ضَوْءٍ فِی خِیَالِی / وَ بَدَا لِی عَالَمٌ رَیَّانٌ، وَرَدِی الظَّلَالُ / ۲. مِنْ شَبَابٍ وَ قُتُونٍ وَ غَوًی / اُسْكَرَتْ اَفَاقَهُ حَمَرُ الهَوًی / وَ تَعَرَّتْ فِیهِ اَطِیَافُ الْجَمَالِ / ۳. کُلِّمَ صَوْتُک نَادَانِی اِلَی / مَوْعِدٍ یَحْضُنُهُ صَدْرُ الْاَمَانِ / عَانَتْ رُوحِی رَوْیَ اُمْسِیَّةٍ / کَمْ تَسَاقَى الْحُبُّ فِیْهَا وَ الْحَنَانُ / ۴. عَاشِقَانِ نَسِیَا الدُّنْیَا عَلَیْهَا وَ الزَّمَانَ / لَیْلَةٌ فِیْهَا حَصَرْنَا الْعُمَرَ، لَیْلَةٌ / اُخَذَتْ اَلْوَاکِمَا مِنْ اَلْفِ لَیْلَةٍ / مِنْ اَسَاطِیرِ جَوَارِیْهَا الْحِسانِ / ۵. کُلِّمَ صَوْتُک نَادَی مِنْ بَعِیدٍ / دَافِئُ الْعَنَةِ مَنَعُومُ الصَّدًی / فَتَخَّ الْفَرْدُوسُ لِی مِجْرَابَهُ وَ الْاَمَانِی فَرَشَتْ لِی مَرْقَدًا مِنْ عَبِیرٍ ... (همان: ۹۶-۹۷)

همان‌طور که مشاهده می‌شود شاعر در ضمن آوردن واژگان «خیال»، «اساطیر»، «رُوی اُمْسِیَّة» و ... به رؤیایی بودن آرمان شهرش و دست نیافتنی بودن آن اذعان می‌کند؛ اما ویژگی‌هایی که برای آن بر می‌شمرد، برای خواننده کاملاً ملموس و قابل درک است.

۲-۳-۲. وطن و آزادی

برخی از شاعران به دلایل مختلفی از جمله مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مانند اینها مجبور به ترک وطن می‌شوند و در چنین مواردی وطن را آرمان شهر خویش می‌پندارند. بازگشت به وطن به عنوان یک آرمان شهر در آثاری که شاعران و نویسندگان آن، وطن خویش را در جریان تبعید یا مهاجرت اجباری یا اختیاری ترک کرده‌اند، یافت می‌شود. وطن در شعر این شاعران به عنوان یک مضمون اصلی مورد توجه قرار می‌گیرد. (آرین‌پور، ۱۳۷۴: ۳۸) ژاله اصفهانی از جمله‌ی شاعرانی است که بنا بر دلایل سیاسی مجبور به ترک وطن خویش می‌شود؛ وی گرچه سالهای بسیاری از زادگاه و سرزمین خویش دور بوده است؛ ولی هیچ‌گاه آن را از خاطر نبرده و در سروده‌های خویش به دنبال

گم‌گشته خویش می‌گردد: من کجا پیدا کنم گم‌گشته‌ام را؟! / لا بلای آن درخت پسته وحشی / یا پس انبوه جنگل‌های تنها / در پر سبز قبا / یا در سرود آبشاران بهاری... / یا که در پیروزی امیدواری... (اصفهانی، ۱۳۸۴: ۱۶۱-۱۶۰)

در این سروده، شاعر از وطن خود، به عنوان آرمان‌شهر یاد کرده است. از آن‌جا که وی سالیان طولانی از وطن خود دور بوده است، گویا آرزوی وی، دیدار دوباره وطن است. او در غربت، هیچ‌گاه وطن را فراموش نکرده است و در بسیاری از سروده‌های خود، آن را به عنوان آرمان‌شهر خود به تصویر کشیده است.

به باور نگارندگان، اوج عشق شاعر به وطن در یکی از سروده‌های وی تحت عنوان «وطن» نمود پیدا می‌کند. وی در این سروده، وطن را همچون مادر خویش می‌بیند و خود را بسان کودکی که از مادر دور افتاده و بدین سبب شروع به گله و شکایت می‌کند و به خاطر ناراحتی‌ها و شرایط سختی که در غربت داشته، از وطن خویش به شدت آزرده گشته و گویی وطن را مسبب همه پریشان‌حالی‌ها و ناآرامی‌های خویش می‌داند:

تو مادر وطنی / و من به دامن تو کودک سرراهی / که همچو خار بیابان نهفته روئیدم / نه آبیاری و یاری و یآوری دیدم / هنوز روی بهاران ندیده دیدم من / که تندباد حوادث ز ریشه دورم کرد / به سرزمین دگر قد کشیدم من / بدون ریشه شکفتم / و هر نفس که کشیدم وطن وطن گفتم / دریغ از آنهمه اشک / که ریخت از دل و چشمم چو از تو کردم یاد / چه دیدم از تو از اول به جز پریشانی / پریش تر شوی از من / تو ای پریش آباد. (اصفهانی، ۱۳۶۰: ۱۹۴)

در ادامه شاعر به خاطر این گفته‌ها پشیمان می‌شود و به دلجویی از وطن خویش می‌پردازد و این حس بنا بر باور نگارنده دقیقاً تداعی‌گر احساس دوست داشتن عمیق کسی نسبت به شخص دیگر می‌باشد. گویا شاعر به سبب شدت علاقه و محبت دچار این اشتباه شده است و سعی در تسلی خاطر و دلجویی از وطن دارد:

وطن بهشت برینم، وطن جهنم من / مرا ببخش ببخشم که ناروا گفتم / مرا ببخش که از دوریت برآشفتم / عذاب دوزخ جاوید رو کند ای کاش / به دختری، که به مادر، چو من کند پرخاش / وطن، وطن، که مقدس‌ترین امید منی / تو مادر وطنی / به پیشگاه تو با عشق می‌زنم زانو / به پیشگاه تو مقروض و پر گناه استم / به پیشگاه تو از گفته عذرخواه استم (همان: ۱۹۵)

وی در این سروده بالارزش‌ترین دارایی خود یعنی جان و فرزندانش را نثار وطن می‌کند و این نشان از شدت عشق شاعر به زادگاه خویش دارد:

وطن دو چشم و دو فرزند من نثارت باد/ شکوهمندی و شادی همیشه یارت باد! (همان: ۱۹۶)
شاعر بعد از دلتنگی‌های بسیار، سرانجام به آرزوی دیرین خود می‌رسد و به آرمان‌شهر (وطن) خویش باز می‌گردد. سروده «بازگشت» او در کتاب «اگر هزار قلم داشتم» بیانگر اوج شادمانی و شغف وی است:

کوچه همان کوچه است و شهر همان شهر/ کوه همان کوهسار و نهر همان نهر/ بیشه همان جا و زنده‌رود همانجا/ گنبد و گلدسته و مناره زیبا/ هست همان سان حماسه ابدیت.... (همان: ۲۳۵)
باز من و آسمان صاف صفاهان/ این همه چشم پر انتظار درخشان/ دیدن یار و دیار آرزویم بود/ شکر گزارم که زنده ماندم و دیدم/ با همه دیری به آرزوم رسیدم (همان: ۲۳۸)

فدوی طوقان در طی سال‌های اشغال و سلطه استبداد در عراق برای تسکین آلام خود به سرزمین آرمانی پناه می‌برد. اما آرمان‌شهر فدوی طوقان در مورد وطن با ژاله اصفهانی تفاوت بارزی دارد؛ چرا که فدوی طوقان همچون ژاله اصفهانی مجبور به مهاجرت نشده است؛ بلکه زندگانی در میهن خویش به سر برده و از آنجا که شاهد اوضاع طاقت‌فرسای سرزمین اشغال شده خویش بوده است، همیشه آرمان بازگشت به سرزمین پیشین خود را داشته است. به بیان دیگر با وجود اینکه او در سرزمینش حضور داشته ولی گویی که این سرزمین، سرزمین وی نبوده است. او همچون ژاله اصفهانی در جستجوی سرزمین خویش است و امید به دستیابی آن دارد. در سروده‌ی «أنا و السّر الضائع» او به دنبال راز محال خود می‌گردد:

ما زِلْتُ و الدَّرْبُ بَعِيدٌ طَوِيلٌ أُبْحَثُ فِي الْمَجْهُولِ عَبْرَ الزَّمَانِ

عَنْ ضَائِعٍ أُبْحَثُ، عَنْ سِرِّ ظَنَنْتُهُ أَنَا فِي الْمَسْتَحِيلِ

ما انْفَكَّ يَجْرِي خَلْفَهُ عُمُرِي وَ هُوَ وَرَاءَ الْغَيْبِ فِي لَا مَكَانٍ (طوقان، ۱۹۳۳: ۲۲۵)

همان طور که مشاهده می‌شود شاعر در ضمن کلمه «لا مکان» بر دور بودن و دست نیافتنی بودن سرزمین دیرین خود، اذعان می‌کند. در حقیقت او به دنبال همان سرزمین آزاده خویش قبل از دوران سلطه و اشغال بیگانگان می‌گردد.

از دیگر سروده‌های او، شعر «نداء الأرض» است که تجلی‌گر عشق شاعر به سرزمین آرمانی

خویش است:

تُمَثِّلُ أَرْضَهَا نَمَتَهُ وَ غَدَتَهُ مِنْ صَدْرِهَا التَّرَّ شَيْخاً وَ طِفْلاً
وَ كَمْ نَبَضَتْ تَحْتَ كَفِّهِ قَلْباً سَخِيّاً وَ فَاضَتْ عَطَاءً وَ بَدَلاً
تُمَثِّلُ وَ هُوَ يَلُوبُ انْتِفَاضاً ثَرَاهَا إِذَا مَا الرَّبِيعُ أَهْلاً
وَ مَاجَ بِعَيْنَيْهِ كَنْزُ السَّنَابِلِ يَحْضُنُهُ الْحَقْلُ خَيْراً مُطِلاً
وَ لَاحَ لَهُ شَجَرُ الْبُرْتِقَالِ وَ هُوَ يَرِفُ عَبِيراً وَ ظِلاً (طوقان، ۱۹۳۳: ۷۳)

این سروده بیانگر آن است که سرزمین آرمانی فدوی طوقان، همان سرزمین مادری اوست؛ چرا که شاعر در جستجوی همان سرزمین آزاد خود است. او در دوران اسارت و اشغال وطنش، به یادآوری تمام خاطرات خوب می‌پردازد و در واقع آرمان‌شهر خود را در ذهن خود تصور می‌کند:

وَ يُبْصِرُ يَافَا جَمَلاً يُضِيءُ عَلَى الشَّاطِئِ وَ يَسْمَعُ غَمْغَمَةَ الْمَوْجِ فِي بَحْرِهَا الدَّافِئِ
وَ يَلْمَحُ بِالْوَهْمِ طَيْفُ الْقَوَارِبِ وَ الْأَشْرَعُ تُقْبِلُ وَجَهَ الصَّفَاءِ فِي الزَّرْقَةِ الْمَلْرَعَةِ
وَ مَرَّتْ عَلَى وَجْهِهِ وَ هُوَ يَلْحَمُ نَسْمَهُ مَضْمَضَةً بِشَذَى الْبُرْتِقَالِ تُعْطِرُ حُلْمَهُ (همان: ۷۵)

او امید به روزی دارد که وطنش از چنگال اشغال‌رهای بیابد و این بزرگترین آرمان شاعر است که در بسیاری از سروده‌هایش از جمله شعر «حریه الشعب» نمایان است:

خُرَيْتِي! خُرَيْتِي! حُرَيْتِي! / صَوْتُ أَرْدَدَةٍ بِمَلْءِ فَمِ الْعَضَبِ / تَحْتَ الرِّصَاصِ وَ فِي اللَّهَبِ / وَ أَنَا أَنَاضِلُ
دَاعِياً خُرَيْتِي! / خُرَيْتِي! حُرَيْتِي! / وَ يُرْدِّدُ النَّهْرُ الْمُقَدَّسُ وَ الْجُسُورُ خُرَيْتِي! / وَ الصِّقَتَانِ تُرْدِدَانِ: خُرَيْتِي! /
وَ مَعَابِرُ الرِّيحِ الْعَضُوبِ / وَالزَّعْدُ وَ الْإِعْصَارُ وَ الْأَمْطَارُ فِي وَطَنِي تُرْدِدُهَا مَعِي: / خُرَيْتِي! حُرَيْتِي!
خُرَيْتِي! (همان: ۴۲۸-۴۲۷)

آزادی واژه‌ای است که فدوی طوقان با تمام قدرت و تحت هر شرایطی حتی زیر گلوله و شکنجه، خواستار آن است و برای دستیابی به آن مبارزه می‌کند و همه ملتش همراه او این واژه را تکرار می‌کنند تا جایی که مبارزه در راه آزادی در کل سرزمینش نهادینه می‌شود و در وجب به وجب خاک وطنش ندای آزادی سر داده شود. (غیبی و احمری، ۱۳۹۴: ۲۴۴) کاربرد فراوان واژه-ی «حریتی» در این سروده، به خوبی نمایانگر آرمان شاعر در مورد وطن و آزادی‌اش است. آری

جامعه‌ی آرمانی و بهشت شاعر، همان زادگاه و سرزمین دیرین وی است. او امید به روزی دارد که نور سراسر جهان‌ش را فرا گیرد و امید به اینکه دیگر هیچ تاریکی وجود نداشته باشد:

المجدُّ لِلنَّوْرِ، فَلَا تَبَيَّسُ / والنَّصْرُ لِلْخَيْرَةِ الرَّائِعَةِ / وَ عَدْنَا مَوْطِنُ أَحْلَامِنَا / فَلَا تَقُلْ أَحْلَامُنَا ضَائِعَةٌ /
یا طائِرِ هُنَاكَ دَرْبُ الرَّجَاءِ / هُنَاكَ تَمِيدُ مُشِيعُ الضَّيَاءِ / رُغْمَ إِنِّطَابِقِ اللَّيْلِ مِنْ حَوْلِنَا. (طوقان، ۱۹۷۸: ۳۲۳-۳۲۴)

فدوی طوقان همچون ژاله اصفهانی حاضر است برای وطن حتی جان خویش را فدا کند:

یا فِلِسْطِیْنُ إِطْمَئِنِّ / أَنَا وَالِدَاؤُ وِ أَوْلَادِی قَرَابِیْنُ خَلَاصِکِ / نَحْنُ مِنْ أَجْلِکِ نَحْیَا وَ نَمُوتُ
(طوقان، ۱۹۳۳: ۴۲۰-۴۱۹)

۳-۲. آرمان بازگشت به دوران کودکی و محیط زندگی پیشین

برخی از شاعران، برای رهایی از مشکلات و رفع دلتنگی به دوران کودکی و مکان‌های گذشته برمی‌گردند و از آن‌ها به مثابه یک آرمان‌شهر با حسی همراه با افسوس و حسرت صحبت می‌کنند. ژاله اصفهانی از جمله این شاعران است که در سروده‌ای با عنوان «روزگار وصل» به دنیای کودکی باز می‌گردد و از آن دوران با افسوس یاد می‌کند: در شهر گنبد‌های نیلی / شهری که گویند نصف جهان است / آنجا که شب‌ها زنده‌رودش / در پرتو مهتاب، همچون کهکشان است / در گوشه باغ گل سرخ / بر گوش دیوار اتاقی / باشد دوحلقه / این حلقه‌ها داده تکان گهواره‌ام را / در خلوت شب‌های مادر / آوای خود سر داده با لالای مادر / تا دیده‌ام را غرق خواب ناز کردند / این حلقه‌ها هر صبح روشن / چشم مرا بر زندگانی باز کردند...

اکنون که مادر رفت و رفت آن روزگاران / در پشت سر مانده بهاران / خواهم ببینم حلقه‌ی گهواره‌ام را / در پای آن آرام بگذارم سرم را / شاید بیاد آرم صدای مادرم را / آن قصه‌ها، وان نغمه‌ها کز یاد رفته است / خواهم که غم‌های دلم را باز گویم / اما نگویم زندگی بر باد رفته است. (اصفهانی، ۱۳۶۰: ۲۲۹-۲۲۸)

ژاله اصفهانی در سروده‌ای دیگر با عنوان «فرشته‌ی بی‌بال» دنیای کودکی را یک جهان کاملاً متفاوت می‌بیند:

پزشک در پس آن چهره / روی نوزادی / بیادش آمد و شادی اولین دیدار / شکوه گام نخستین

کودکانه او/ دویدنش به دبستان/ شکفتنش چو بهار/.. پزشک داند و مادر، چه رازهای بزرگ/ که در طبیعت هر کودکی نهان باشد/ جهان کودک کوچک چه بیکران باشد/ حقیقتی است که هر طفل یک جهان باشد....

آری به درستی که دنیای کودکی چه بی‌کران است؛ چرا که کودک با غرق شدن در عالم بچگی و رؤیاهای زیبا و قشنگ، به دور از هر گونه فکر آزاددهنده‌ای از زندگی خویش نهایت لذت را می‌برد. فدوی طوقان در یکی از چکامه‌هایش به واکاوی گذشته سرزمین خویش می‌پردازد. همان سرزمینی که خیر و برکت در آن بود و قلب‌های مردمانش سرشار از عشق به آن، سرزمینی با مردمانی ساده و صمیمی که به زندگی عشق می‌ورزیدند:

كَانَتْ لَنَا أَرْضٌ هُنَاكَ/ بَيَارَةٌ/ حَقُولُ قَمَحٍ تَرْمَى مَدَّ الْبَصَرِ/ تُعْطَى أَبِي خَيْرَاتِهَا/ الْقَمَحُ وَ الثَّمَرُ/ كَانَ أَبِي يُحِبُّهَا، يُحِبُّهَا/ كَانَ يَقُولُ لَنْ أُبْعِثَهَا حَتَّى وَ لَوْ/ أُعْطِيتُ مَالَهَا الذَّهَبُ (طوقان، ۱۹۷۸: ۴۹۴)

در ادامه شاعر به بیان خاطرات شیرین گذشته در قالب زندگی ساده توأم با عشق و شادی می‌پردازد. گویا شاعر دوست دارد در محیط روستا که مردمانی با صفا و صمیمی دارد، زندگی کند و به همین خاطر است که آنجا را مدینه فاضله و آرمان‌شهر خود می‌پندارد:

كَانَ قَوْمِي يَزْرَعُونَ الْأَرْضَ/ يُحِبُّونَ الْحَيَاةَ/ يَأْكُلُونَ الْخُبْزَ وَ الزَّيْتِ/ بِحُبٍّ وَ فَرَحٍ/ كَانَتِ الْأَثَارُ وَ الْأَزْهَارُ فِي كُلِّ الْفُصُولِ/ تَفْرِشُ الْأَرْضَ بِأَقْوَامٍ قُرَحٍ... (همان: ۵۳۷)

در چکامه فوق، تمام آرزوی شاعر، بازگشت به زیبایی‌های کودکی در سرزمین رؤیایی‌اش است.

نتیجه

۱. آرمان‌شهر فدوی طوقان و ژاله اصفهانی، بازتابی از دغدغه‌های اجتماعی، مشکلات سیاسی، دور بودن از وطن به سبب مهاجرت و یا اشغال سرزمین بوده است.

۲. به سبب تشابه شرایط سیاسی-اجتماعی زندگی هر دو بانوی شاعر، در آرمان‌شهر آن‌ها وجوه تشابهی چون پناه بردن به مکان‌های خیالی، ترسیم زادگاه خویش به شکل آرمانی و پناه بردن به خاطرات شیرین گذشته و دوران کودکی دیده می‌شود.

۳. در آرمان بازگشت به دوران کودکی و گذشته، تفاوت بارزی بین دو شاعر دیده می‌شود. ژاله اصفهانی در این مورد علاوه بر گذشته آباد سرزمین خویش از دوران کودکی خود با خاطرات خوب

و رؤیای شیرین کودکی یاد می‌کند؛ حال آنکه فدوی طوقان از آنجا که دوران کودکی و نوجوانی وی دوران تلخی بوده، تنها به گذشته سرزمین خویش پرداخته و آرمان‌شهر وی جنبه شخصی ندارد.

۴. فدوی طوقان نسبت به ژاله اصفهانی دارای نگاه سیاسی بیشتری در شعرش است؛ و چه بسا که دلیل این امر به خاطر آن باشد که وی در تمام مراحل اشغال کشورش، در سرزمین خویش حضور داشته است؛ حال آنکه ژاله اصفهانی نیمی از عمرش را در غربت به سر برده و گرچه که به خاطر دوری از وطنش بسیار رنج می‌برده است ولی خیلی از مسائل بحرانی آن زمان را از نزدیک ندیده است.

کتابنامه:

الف) کتاب‌ها:

- اصفهانی، ژاله، (۱۳۶۰)، اگر هزار قلم داشتم (برگزیده اشعار ژاله اصفهانی)، انتشارات حیدر بابا
- -----، (۱۳۸۴)، مجموعه اشعار، چاپ اول، تهران، نگاه
- آراین‌پور، یحیی، (۱۳۷۴)، از نیما تا روزگار ما، چاپ اول، تهران، زوآر
- بیدج، موسی، (۱۳۷۵)، جشنواره‌ی اندوه، تهران، انتشارات سوره
- رجایی، نجمه، (۱۳۸۱)، اسطوره‌های رهایی (تحلیلی روانشناسانه بر اسطوره در شعر عربی معاصر)، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد
- سلطانی خراجی، پریچهر، (۱۳۹۱)، زندگی و آثار ژاله اصفهانی، تهران، آزاد مهر
- سوّاح، ابوفراس، (۱۳۹۹)، نخستین کنجکاوی خرد (پژوهشی در اساطیر شامات و میان‌رودان)، برگردان، نقد و تحلیل: دکتر بهار صدیقی و دکتر احمد رضا حیدریان شهری، تهران، جامی
- شاکر، تهانی عبدالفتاح، (۲۰۰۲م)، السیره الذاتیه فی الأدب العربی، الطبعة الأولى، بیروت، المؤسسة العربیه للدراسات و النشر

- الشیخ، غرید، (۱۹۹۴م)، «فدوی طوقان» شعر و التزام، بیروت-لبنان، دارالکتب العلمیه
- صدیقی، بهار و حیدریان شهری، احمد رضا، (۱۳۹۹)، ترانه‌های عشتار، قم، انتشارات امام مهربان
- طوقان، فدوی، (د.ت)، دیوان فدوی طوقان
- -----، (۱۹۷۸)، دیوان، بیروت، دارالعودة
- غیبی، عبد الأحد و احمری، فرزانه، (۱۳۹۴)، «بررسی تطبیقی مقاومت و پایداری در اشعار فدوی طوقان و طاهره صفارزاده»، نشریه‌ی ادبیات پایداری شهید باهنر کرمان، سال هفتم، شماره ۱۳، صص ۲۴۷-۲۲۸
- کامبل، روبرت، (۱۴۳۱)، اعلام الأدب العربی المعاصر، بیروت، مرکز الدراسات للعالم العربی المعاصر
- لنگرودی، شمس، (۱۳۷۰)، تاریخ تحلیلی شعر نو، تهران، نشر مرکز
- Goodwin, Barbara, (2001), **The philosophy of Utopia**, Portland, Frank Cass
- Mannheim, Karl, (1979), **Ideology and Utopia**, London and Henley
- More, Thomas, (2002), **More Utopia**, Cambridge University Press
- Nozick, Robert, (1999), **Anarchy, State, and Utopia**, Cambridge, Belknap
- Sargent, Lyman Tower, (1998), **Utopiniasm in Routledge Encyclopedia of Philosophy (REP)**, London, Routledge
- Webstre, Merriam, (2012), **Dictionary**, Cambridg university press